

Ghalib
(International Journal of Law, Political Science and International Relations)
Journal Homepage: www.ghalibqjournal.com

ISSN
P: [2788-4155](tel:2788-4155)
E: [2788-6441](tel:2788-6441)

Publisher: Ghalib University-Herat

<https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.15.I.2.9>

The Structure of the Administrative System during the Era of the Prophet Muhammad (peace be upon him)

Abdullah Mohammady^{1*}, Qari Abdul Naser Qeyam²

^{*1.} Assistant Professor, Department of Islamic Culture, Faculty of Sharia and Islamic Sciences, Herat University, Herat, Afghanistan (Abdullah.mohammady1370@gmail.com)

^{2.} Master's Student in Jurisprudence and Law, Faculty of Sharia and Islamic Sciences, Herat University, Herat, Afghanistan (naserqeyam18@gmail.com)

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article PP: 247 -276 Received: 25/04/2026 Accepted: 16/08/2026 Published: 25/ 08/2026	Background and Objective: Governance and administrative systems constitute important aspects of social life, particularly in the contemporary era, where diverse ideas, schools of thought, and systems increasingly intersect. Since Islamic Sharia is comprehensive and all-encompassing, it provides its own principles and rules for various spheres of life, including politics and governance. The primary sources of Islam, particularly the Qur'an and Sunnah, strongly emphasize the existence of and adherence to such systems. During his lifetime, the Prophet Muhammad (peace be upon him) established comprehensive models of political governance and administration to serve as a guiding framework for the Muslim community in the fields of politics and management. The present study seeks to explain and analyze the administrative system and organizational structure established and left as a legacy by the Prophet Muhammad (peace be upon him). Method: This study employs a descriptive approach and an analytical method, drawing on library-based sources. Findings: The Prophet Muhammad (peace be upon him) presented the Muslim community with a comprehensive model of Islamic politics and governance. This system reached maturity over the eleven years of the Prophet's life following the Hijrah to Medina and developed through three stages. During this period, various administrative institutions were established and developed according to the circumstances and needs of the society at the time. These included the ministry, army, judiciary, *hijabah* (access administration), *hisbah* (market and public-order supervision), envoys or the administration of international relations, and administrative units established in regions distant from Medina. Conclusion: The Messenger of Allah (peace be upon him) established a comprehensive model of governance that serves as a framework for subsequent generations to develop Islamic systems of governance by following his example. Examining this system demonstrates not only its organizational structure but also the important principle that systems of governance and organizational structures are established and developed in accordance with the circumstances and needs of society, since their ultimate purpose is to promote

human well-being and improve people's religious and worldly affairs. Furthermore, since the existence of a comprehensive system of governance established by the Prophet Muhammad (peace be upon him) is historically established, denying the existence of an Islamic administrative system amounts to overlooking reality and rejecting an established fact. Nevertheless, excess and exaggeration in this regard are also inconsistent with the Prophet's method and Sunnah.

Keywords: Administration, Islam, Prophet Muhammad (peace be upon him), Organization, Structure, System.

Cite this article: Mohammady, Abdullah; Qeyam, Qari Abdul Naser. (2026). The Structure of the Administrative System during the Era of the Prophet Muhammad (peace be upon him). *Ghalib Journal*. 15(2), 247-276. <https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.15.I.2.9>

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

1. Introduction

Islam is characterized by comprehensiveness and provides guidance and principles for various areas of human life, including politics, economics, and administration. Administration and the administrative system are important dimensions of human life, and administration, management, and administrative organization have always constituted an important part of civilizations. The Qur'anic verses and the statements and conduct of the Prophet Muhammad (peace be upon him) demonstrate that Islam has also provided guidance and principles in this field. Regarding previous research, several books and articles in Arabic and, occasionally, Persian have addressed the administrative system of Islam. However, some of these works discuss the subject in general terms and do not provide sufficient attention to the administrative system during the Prophet's era. Ahmad 'Ajjaj al-Karmi's *Al-Idarah fi 'Asr al-Rasul* is among the works that examines administration and management during the Prophet's time from before the Prophethood to afterward. 'Abd al-Hayy al-Kattani's *Nizam al-Hukuma al-Nabawiyya* also provides useful information and events concerning the administrative system of Islam in the early Islamic period, but it does not arrange the administrative structure in the necessary order. Other studies have also examined parts of the administrative organization or developments in the administrative structure of the Prophet's era. Nevertheless, the present study focuses specifically on explaining the administrative structure during the Prophet's era rather than before or after it. The main objective is to explain the nature of the administrative system established during the Prophet's era and the organizational structure of this system, based on the sources and principles of Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah. The principal research question is: What was the administrative system in the Prophet's era like in terms of structure and organization? The hypothesis is that the Prophet Muhammad (peace be upon him) paid considerable attention to administration and management and, during the Medinan period, introduced and left behind a complete model of administrative organization.

2. Methodology

This research employs a descriptive approach and an analytical method, using library sources. Based on the sources and principles of Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah, the study examines the administrative structure during the Prophet's era. The research focuses on the Prophet's era, the stages of the establishment and development of the administrative

system, and the institutions and organizations established during that period. In this study, the Prophet's era is considered from the time of the Prophethood to his death, while the Medinan period, which covered approximately eleven years after the migration to Medina, is directly related to the administrative and governmental system. The structure and organization of administration are also examined in three stages, together with institutions such as the ministry, army, judiciary, hajabah, hisbah, envoys, and administrative units in areas distant from Medina.

3. Results

The findings of the study demonstrate that the Prophet Muhammad (peace be upon him) paid considerable attention to government and politics and, in his activities, considered the establishment of government and an administrative system in accordance with the principles of Islamic Sharia. Once Islam possessed a territory and the possibility of establishing a state became available, establishing government and creating an organized institutional structure became among his first activities. During the eleven years of his presence in Medina, he established a complete system that can serve as a model for Islamic administration. At its head was the Prophet Muhammad (peace be upon him), while institutions such as the ministry, judiciary, international relations, and provinces performed their functions under his authority.

The development of the administrative system during the Prophet's era took place gradually and consisted of three stages from establishment to completion. The first stage extended from the beginning of the migration to Medina to the Battle of the Trench in the fourth year of the Hijra. During this stage, the Prophet Muhammad (peace be upon him) prepared and organized the new community. Unifying the Muslim community through the establishment of brotherhood, creating a headquarters, establishing a market, making peace with the Jews, and formulating and promulgating a constitution for the community were among the activities of this stage. During this period, the administrative system was largely confined to Medina, and the Prophet directly managed its various affairs, while the Prophet's Mosque served as its administrative center.

The second stage extended from the Battle of the Trench to the ninth year of the Hijra. The victory in the Battle of the Trench transformed the Islamic government into the uncontested power in the region and provided the basis for the spread of Islam among tribes outside the geographical area of Medina. As the Islamic territory expanded, administration also extended beyond Medina, and different areas became administrative units. The Prophet Muhammad (peace be upon him) appointed governors or emirs for these areas and sometimes appointed the leader of a tribe or a person from the Muhajirun and Ansar as his representative.

The third stage began after the conquest of Mecca and continued until the death of the Prophet Muhammad (peace be upon him). During this stage, Islam became the organized and uncontested power throughout the Arabian Peninsula, and the geographical scope of Islamic administration expanded throughout the peninsula. Consequently, an administrative system was established in various dimensions across different communities, numerous branches emerged, and the administrative system of Islam reached completion.

Various institutions were established within this system. The ministry existed in terms of its general function and responsibilities during the Prophet's era, and companions such as Abu Bakr and Umar cooperated and consulted with him in various affairs. The army was also organized from the early years after the migration and, although it was not an independent institution with its own office and administrative register at that time, it was characterized by considerable order and organization. The judiciary was another important institution established during the Prophet's era and expanded as the geographical area of Islam increased. Hajabah regulated access to the presence of the Prophet, while hisbah concerned commanding right and forbidding wrong and monitoring activities in the market. Envoys were sent to different areas to introduce Islam, deliver letters, and conclude peace agreements. With the expansion of Islam, various administrative units, including Yemen, Mecca, Ta'if, Bahrain, Oman, Najran, Yamama, Jund, and Zabid, were established, and governors or emirs were appointed for them.

4. Conclusion

The study demonstrates that government and the administrative system constituted established dimensions of Islamic Sharia and that the Prophet Muhammad (peace be upon him) paid considerable attention to them throughout his Prophethood. Although the establishment of government and the administrative system took place after his migration to Medina, his administrative activities during the Meccan period were also directed toward the establishment of government and an administrative system. During the Meccan period, he focused on developing individuals and preparing personnel; after the necessary personnel and suitable territory became available, he established the political and administrative system and gradually developed it. Over approximately eleven years, this system passed through three stages from establishment to completion, and various institutions, including the ministry, army, judiciary, hajabah, hisbah, envoys, and administrative units in distant areas, were established and developed.

The findings of the study are consistent with other writings in this field, with the difference that the present research specifically examines the Prophet's era, particularly his activities during the Medinan period, in order to explain and describe the structure transmitted from the Prophet Muhammad (peace be upon him). This system can serve as a reference and guide for those working in politics and management to understand the administrative system of the Prophet's era. Based on the recommendations of the study, the extent to which policies for creating organizational structures in the country's administrative system correspond with the principles of Islamic Sharia and the Prophet's administrative system should be examined so that strengths can be supported and reinforced and weaknesses can be corrected. The study also recommends examining administrative systems and organizational structures of governments in the early Islamic period, particularly during the first three centuries, as well as studying the administrative system during the reigns of the Rightly Guided Caliphs.

Conflict of Interest

The authors declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this article.

	 (مجله بین المللی مطالعات حقوقی، سیاسی و روابط بین الملل) www.ghalibqjournal.com صفحه اصلی مجله: ISSN P: 2788-4155 E: 2788-6441 OPEN ACCESS	
https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.15.I.2.9		ناشر: پوهنتون / دانش گاه غالب - هرات

ساختار نظام اداری در عهد پیامبر صلی الله علیه وسلم

عبدالله محمدی^۱، قاری عبدالناصر قیام^۲

۱. پوهنمئل بخش ثقافت اسلامی، پوهنزی / دانش کده شرعیات و علوم اسلامی، پوهنتون / دانش گاه هرات، هرات، افغانستان (Abdullah.mohammady1370@gmail.com)
۲. دانش جوی فوق لیسانس فقه و قانون، پوهنزی / دانش کده شرعیات و علوم اسلامی، پوهنتون / دانش گاه هرات، هرات، افغانستان (naserqeyam18@gmail.com)

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

ص: ۲۴۷-۲۷۶

دریافت:

۱۴۰۵ / ۰۲ / ۰۵

پذیرش:

۱۴۰۵ / ۰۵ / ۲۵

نشر:

۱۴۰۵ / ۰۶ / ۰۳

زمینه و هدف: حکومت داری و نظام اداری از بخش های مهم زندگی هستند، علی الخصوص در روزگار معاصر که تلاقی افکار، مکاتب و نظام ها، بسیار اند؛ از آن جا که شریعت مقدس اسلام، شریعتی شامل و همه جانبه می باشد، در تمامی زمینه ها اصول و قواعد خاص خود را دارد، از جمله در مسأله سیاست و حکومت داری، چنان که مراجع دین مقدس اسلام چون قرآن و سنت بر موجودیت و لزوم اتباع از این نظام ها تأکید فراوان دارند. پیامبر اسلام صلی الله علیه وسلم در دوران حیات خود، از هر کدام از سیاست و حکومت داری، نظامی کامل به یادگار گذاشتند، تا چراغ راه امت در عرصه سیاست و مدیریت باشد. پژوهش پیش رو در پی آن بوده تا نظام اداری و ساختار تشکیلاتی به یادگار مانده از پیامبر صلی الله علیه وسلم را تبیین و تحلیل نماید.

روش: این تحقیق با رویکرد توصیفی، به شیوه تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه ای انجام شده است.

یافته ها: پیامبر اسلام صلی الله علیه وسلم نمونه کاملی از سیاست اسلامی و حکومت داری اسلامی را به امت معرفی کرده اند، این نظام در جریان ۱۱ سال زنده گی پیامبر پس از هجرت به مدینه منوره و در سه مرحله به کمال رسید، که ادارات مختلفی بر حسب شرایط و نیاز جامعه آن زمان، اساس گذاری گردیده و به حد نیاز توسعه داده شدند، وزارت، ارتش، قضاء، حجاب، احتساب، سفیران یا اداره ارتباط های بین المللی و واحدهای اداری در مناطق دوردست از مدینه منوره، از جمله اداره هایی بودند که در عهد پیامبر صلی الله علیه وسلم ایجاد گردیدند.

نتیجه گیری: رسول الله صلی الله علیه وسلم نمونه کاملی از یک نظام حکومت داری را ایجاد نمودند و این نظام بسان الگویی برای نسل های بعد از ایشان است تا با اقتدا به آن، نظام اسلامی را شکل

دهند. تبیین این نظام، برای ما علاوه بر ساختار تشکیلاتی، این نکته مهم را نیز می‌فهماند که حکومت‌داری و ساختارهای تشکیلاتی، بر حسب شرایط و نیاز مردم، تأسیس و توسعه می‌یابند، زیرا هدف، سعادت انسان‌ها و اصلاح امور دینی و دنیوی آنان می‌باشد. هم‌چنان که موجودیت یک نظام کامل حکومتی از پیامبر صلی‌الله علیه وسلم ثابت گردید، بناء انکار موجودیت نظام اداری وابسته به اسلام، بستن چشم بر واقعیت و انکار امری ثابت می‌باشد، هرچند افراط و اغراق در این زمینه نیز از منهج و سنت پیامبر صلی‌الله علیه وسلم به‌دور می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: اداره، اسلام، پیامبر صلی‌الله علیه وسلم، تشکیلات، ساختار، نظام.

ارجاع به این مقاله: محمدی، عبدالله؛ قیام، قاری عبدالناصر. (۱۴۰۵). ساختار نظام اداری در عهد پیامبر صلی‌الله علیه وسلم. فصل‌نامه علمی - پژوهشی غالب. ۲۴۷ - ۲۵۲. (۲)۱۵. <https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.15.I.2.9>

این مقاله تحت مجوز بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر شده است.

۱. مقدمه

از جمله ویژگی‌های دین مقدس اسلام، شمولیت آن می‌باشد؛ شمولیت به این معنا است که دین مقدس اسلام راه‌نمایی‌هایی برای تمام عرصه‌ها دارد. یعنی همان‌گونه که مثلاً قوانین و ساختار خاص خود در زمینه عبادات را دارد، در زمینه‌های دیگری چون سیاست، اقتصاد، اداره و... راه‌نمایی‌هایی درخور و کافی را دارا می‌باشد. اداره و نظام اداری، از ابعاد مهم زندگی بشری به حساب می‌آید و انسان، خاصاً انسان معاصر نیاز وافر به این بخش دارد، از همین جهت است که مسئله اداره، مدیریت و نظام اداری، همیشه قسمت مهم تمدن‌ها بوده است. آیات قرآن کریم و فرموده‌ها و عمل کرد پیامبر اسلام صلی‌الله علیه وسلم به‌خوبی نشان می‌دهد که اسلام این مهم را در نظر گرفته و در این حیطه نیز راه‌نمایی‌ها و اصولی را برای انسان‌ها به ارمغان آورده است.

در مورد پیشینه این پژوهش، کتب و مقالاتی چند به زبان عربی و گاه به زبان فارسی نوشته شده‌اند و هرکدام قسمتی از نظام اداری اسلام را به بحث و بررسی گرفته‌اند. بدون شک سخن از تمامی این کتاب‌ها و بحث‌ها در این مقال نمی‌گنجد و لاجرم به بحث‌هایی باید اشاره شود که با موضوع این پژوهش شباهت نزدیک دارند. اگر از کتاب‌هایی که به زبان عربی تألیف شده‌اند آغاز کنیم، کتاب‌های زیادی در مورد نظام اداری در اسلام نوشته شده‌اند، که بحث شان عام و کلی می‌باشد و در بسیاری از این کتب هم اشاره کافی به نظام اداری در عصر رسول الله صلی‌الله علیه وسلم نکرده‌اند، اما کتاب دیگری هست که به موضوع اداره در زمان پیامبر اسلام صلی‌الله علیه وسلم پرداخته است، کتاب «الإدارة في عصر الرسول صلى الله عليه وآله وسلم» تألیف احمد عجاج کرمی است، که به زبان عربی نوشته شده و نویسنده در آن به مسئله اداره و مدیریت در زمان پیامبر صلی‌الله علیه وسلم از قبل از بعثت تا پس از آن، پرداخته و تصویری از نظام اداری در عصر رسول الله صلی‌الله علیه وسلم را ارائه کرده است. هم‌چنان کتاب «نظام الحكومة النبوية» تألیف عبدالحی کتانی است، که تحت عنوان «نظام اداری

مسلمانان در صدر اسلام» به زبان فارسی ترجمه شده و از سوی پژوهش گاه حوزه و دانش گاه، منتشر شده است، در این کتاب هرچند معلومات و وقایع مفیدی از نظام اداری اسلام در صدر اسلام را ارائه می کند، ولی نتوانسته ساختار نظام اداری را به نظم و ترتیب لازم در کنار هم قرار دهد. مقالاتی هم در این زمینه تألیف شده اند، «سازمان اداری و مالی در زمان رسول خدا»، عنوان پژوهشی حوزوی است که توسط پرویز سعیدی نوشته شده و در شماره ۳۰ مجله حکومت اسلامی، منتشر شده است؛ هرچند این پژوهش، چنان که از عنوان آن فهمیده می شود، باید هم از سازمان اداری و هم از سازمان مالی سخن گفته باشد، اما غالب نوشته های نویسنده در آن به سازمان مالی پرداخته و جز قسمت های اندکی از ساختار اداری، را به بحث نگرفته است، که بدون شک کفایت عنوان را نمی کند. مقاله دیگری تحت عنوان «بررسی تحولات تشکیلات اداری عصر پیامبر تا سال ۴۰ هجری قمری» از جانب علی اکبر ارجمندمنش، ابراهیم خراسانی و ایرج جلالی نوشته و در ماه نامه علمی جامعه شناسی سیاسی ایران، سال پنجم، شماره ده، ۱۴۰۱، منتشر گردیده است. چنان که از عنوان این مقاله مشخص است، بحث آن تا سال ۴۰، یعنی پایان دوران خلفای راشدین را شامل می شود، از این جهت نویسنده توجه کافی به تشکیلات اداری در عصر پیامبر صلی الله علیه وسلم را نکرده و فقط به صورت عام از ادارات و تشکیلات نام برده است، هم چنان که در بعضی موارد بین هم راهان و خادمان رسول الله صلی الله علیه وسلم و مناصب حکومتی خلط کرده است؛ در نتیجه، این پژوهش نیز به دنبال تبیین ساختار و تشکیلات اداری در عصر رسول الله صلی الله علیه وسلم می باشد، اما دو تفاوت عمده با تحقیقات نام برده شده دارد، یکی این که تمرکز پژوهش حاضر، تبیین ساختار اداری در عصر رسول الله صلی الله علیه وسلم است نه قبل یا بعد از آن، تا این گونه بتواند الگو و نمونه کاملی از ساختار تشکیلاتی عصر پیامبر صلی الله علیه وسلم را در اختیار دانش پژوهان قرار دهد، دوم این که این پژوهش به زبان فارسی دری و با تکیه بر منابع اصول اهل سنت و جماعت، به پیش خواهد رفت.

هدف اصلی این تحقیق، تبیین چستی نظام اداری ایجاد شده در عصر پیامبر صلی الله علیه وسلم و چه گونه گی ساختار تشکیلاتی این نظام، با تکیه بر منابع اهل سنت و جماعت می باشد تا نمونه یی کامل از نظام اداری پیامبر صلی الله علیه وسلم را معرفی نماید. با توجه به این هدف، اصلی ترین پرسشی که تحقیق هذا در صدر پاسخ آن می باشد، عبارت است از: نظام اداری در عصر پیامبر صلی الله علیه وسلم از لحاظ ساختاری و تشکیلاتی، چه گونه بوده است؟ در مورد فرضیه، چنین می پنداریم که رسول الله صلی الله علیه وسلم توجه وافر به مسئله اداره و مدیریت داشته اند و در دوران دعوت مدنی شان نمونه کاملی از تشکیلات اداری را معرفی و به جای گذاشته اند.

یافته های این تحقیق می تواند رهنمود خوبی باشد برای آن عده از دانش پژوهان حیطه سیاست و مدیریت تا نظام اداری در عصر رسول الله صلی الله علیه وسلم که عصر مرجع می باشد، را درک نمایند و از

تشکیلات اداری آن عصر آگاهی حاصل نمایند و این آگاهی چراغ راه کسانی باشد که اداره کشور در اختیار شان قرار داد.

۲. مفهوم‌شناسی واژه‌گان تحقیق

شایسته است تا پیش از ورود به بحث، واژه‌گان و برخی از مسائل اساسی تحقیق تبیین شود تا خواننده‌گان در جریان قرار گرفته و مسیر برای شان روشن گردد، روی این ملحوظ؛ در این مبحث، هم واژه‌گان تحقیق و هم برخی از مسائلی که برای ورود به بحث لازم است را به بحث و بررسی می‌گیریم.

۲-۱. معنای ساختار

ساختار از جمله کلماتی است که کاربرد آن در فارسی معاصر و در سده اخیر به وجود آمده است، که غالباً برای ترجمه اصطلاح لاتین چون (Structure) به زبان فارسی به کار برده شده است. دهخدا در فرهنگ لغت خود برای کلمه ساخت معنایی چون ساز، سامان، محصول، طرز و حالت، اسلوب و... را ذکر کرده است (دهخدا، ۱۳۷۷ هـ ش: ۱۳۲۰۸/۹)، معین هم در لغت‌نامه خود، این کلمه را به معنایی چون ساختن، صنع، آماده‌گی، طرز، اسلوب و شیوه، معنا کرده است (معین، ۱۳۸۱ هـ ق: ۸۱۰/۱). از میان این معناها، طرز و حالت، همان مفهومی است که بعدها در کلمه ساختار به کار گرفته شد، به این ترتیب می‌توان گفت که منظور از ساختار عبارت از همان طرز یا حالت و چه‌گونه‌گی می‌باشد، در این تحقیق نیز معنای از کلمه ساختار، همین مفهوم است.

۲-۲. معنای اداره

اداره، کلمه‌یی عربی است، هرچند به زبان فارسی هم استفاده می‌شود و کاربرد وافری نیز دارد، هم‌چنان‌که در زبان فارسی نیز به همان معنایی استفاده شده که در زبان عربی بدان اطلاق گردیده است؛ کلمه اداره، با آن‌که ریشه عربی دارد، ولی در میان عرب‌ها و معاجم لغت عرب، چندان شایع نیست، چنان‌که در کتب لغت، از خود کلمه (اداره) کم‌تر سخن گفته شده و حتا در بعضی از کتب معجم ذکر نشده است و غالباً ریشه‌ها و مشتقات آن را معنا و بررسی کرده‌اند، این امر نشان از این حقیقت دارد که این کلمه در میان عرب‌ها از جمله کلمات نوپیداست که در این اواخر مورد استفاده قرار گرفته است، درست مثل کلمه ساختار که در فارسی چنین است. در هر صورت، لغت اداره در زبان عربی مصدر است از فعل (آدار)، این فعل و مشتقات آن، در معاجم لغت عرب به معنایی چون چرخاندن و به حرکت‌انداختن معنا شده است، کلمه مدیر نیز از همین مصدر و اسم فاعل آن است

(عمر، ۱۴۲۹ هـ ق: ۷۸۲/۱)، هم‌چنان که این کلمه در کتب معجم معاصر، به معنای به کار انداختن و مشغول کردن و تدبیر کردن هم استفاده شده است (آن‌دوزی، ۱۹۷۹ م: ۴۳۴/۴).

در مراجع دینی چون قرآن کریم هم کلمه اداره ذکر نشده است، اما به کلمات دیگری از همین باب اشاره رفته، که هم از جهت ریشه و هم از جهت معنا، با کلمه اداره هم‌خوانی دارند، چنان‌که می‌فرماید: «إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُوهَا / مگر این‌که تجارت نقدی باشد که آن را دست به دست می‌کنید» (بقره: آیه ۲۸۲). کلمه «تدیرونها» در آیه از همین مصدر است، که به همین معنا (چرخاندن و دست به دست کردن) نیز استفاده شده است (راغب، ۱۴۱۲ هـ ق: ۳۲۲). در کتب حدیث نیز چنین است، چنان‌که موردی از احادیث روایت شده از رسول الله ﷺ نیست که در آن از کلمه اداره ذکر به عمل آمده باشد.

آن‌گونه که اشاره رفت، در زبان فارسی نیز این کلمه کاربرد دارد؛ دهخدا در فرهنگ لغت خود در ذیل معنای کلمه اداره معنای زیادی را برای آن ذکر کرده است، از جمله: گردانیدن، چرخاندن، اداره کردن، قوام‌دادن، تنظیم کردن، کارگردانی، رتق و فتق‌دادن، قیادت کردن، راه‌بردن، دیوان حکم، قسمتی از وزارت‌خانه و... (دهخدا، ۱۳۷۷ هـ ش: ۱/۱۵۵۵). محمد معین هم در فرهنگ خود همین معناها را برای کلمه اداره ذکر کرده و حتا آن را به معنای سازمان دولت نیز معنا کرده است (معین، ۱۳۸۱ هـ ش: ۱/۱۰۸).

اگر به معنایی که برای کلمه اداره در فرهنگ لغت فارسی ذکر شده است، نظری هرچند کوتاه، انداخته شود، این حقیقت به دست می‌آید که استفاده این کلمه در زبان فارسی شایع‌تر و دایره معنایی آن با مفهومی که امروزه از این کلمه مراد گرفته می‌شود، نزدیکی و هم‌خوانی بیشتری دارد. اصطلاح اداره در میان اهل علم و متخصصان این رشته با عبارت‌های مختلفی تعبیر و تعریف شده است، که پرداختن به آن از اهداف ما نیست، بناءً به ذکر همین تعریف بسنده می‌کنیم که اداره عبارت است از انجام امور به‌وسیله دیگران از طریق برنامه‌ریزی، تنظیم و راه‌نمایی (طایبه، ۱۳۹۸ هـ ق: ۳).

۲-۳. منظور از عهد پیامبر ﷺ

معنای معروف و شایع کلمه عهد هم در زبان فارسی و هم در زبان عربی، میثاق و پیمان (عمید، ۱۳۸۹ هـ ش: ۷۶۷) است، اما یک معنای دیگری هم دارد و آن عبارت از عصر، دوره و زمانه (عمر، ۱۴۲۹ هـ ق: ۱۵۶۸/۲) می‌باشد، چنان‌که محمد معین در تعریف آن آورده است «مدت پادشاهی یک شاه، مدت معینی که سلسله‌یی از پادشاهان یا امرا در کشوری سلطنت کرده‌اند» (معین، ۱۳۸۱ هـ

ش: ۱/۱۰۱)؛ اما منظور ما از کلمه عهد در این تحقیق، همین معنای دوم است، یعنی مجموع سال‌های زنده‌گی پیامبر صلی الله علیه وسلم بعد از بعثت شان به پیامبری تا رحلت شان از دنیا.

۳. روش

این پژوهش با روی‌کرد توصیفی و شیوه تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌یی انجام شده است. پژوهش حاضر با تکیه بر منابع و اصول اهل سنت و جماعت، چستی نظام اداری ایجادشده در عهد پیامبر صلی الله علیه وسلم و چه‌گونه‌گی ساختار تشکیلاتی آن را بررسی می‌کند. در این بررسی، دوران پیامبر صلی الله علیه وسلم، به‌ویژه دوره مدنی، از نظر مراحل ایجاد و توسعه نظام اداری و تشکیلات و اداره‌های ایجادشده در آن دوره مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

۴. یافته‌ها

۴-۱. بازه زمانی عهد پیامبر صلی الله علیه وسلم

از لحاظ زمانی، پیامبر اسلام صلی الله علیه وسلم در سال ۵۷۱ م متولد شده اند (مبارکفوری، ۲۰۰۲: ۴۵) و ۶۳ سال زنده‌گی نمودند. از این میان نزدیک به ۴۰ سال اول زنده‌گی شان، دوران قبل از بعثت بوده است، که به گواهی اهل علم، فعالیت‌های ایشان در این دوران حجت شرعی نیستند و قابل استدلال نمی‌باشند (اشقر، ۱۴۲۴هـ ق: ۱۳۸/۲)، هرچند در این زمینه در میان علمای علم حدیث و علمای اصول فقه، اختلاف نظری وجود دارد، که سخن از آن در این مقال نمی‌گنجد.

پس از بعثت ایشان به پیامبری که به اتفاق علمای علم سیره، در سن ۴۰ ساله‌گی بوده است (غزالی، ۱۴۲۷هـ ش: ۸) عصر پیامبری ایشان آغاز می‌گردد و از این پس فعالیت‌های ایشان هم حجت شرعی و قابل استنباط و استدلال می‌باشد؛ بناءً با توجه به توضیحات ذکر شده، عهد پیامبر صلی الله علیه وسلم از این زمان آغاز و تا رحلت ایشان ادامه می‌یابد، که در سن ۶۳ ساله‌گی بوده است؛ با احتساب سن بعثت ایشان و عمری که رحلت نموده اند واضح می‌گردد که عهد پیامبر صلی الله علیه وسلم شامل ۲۳ سال می‌شود.

اهل علم عهد پیامبر صلی الله علیه وسلم را به دو مرحله تقسیم کرده‌اند، یکی مرحله مکی و دیگری مرحله مدنی، هرچند برخی از سیره‌نگاران تقسیم‌های دیگری کرده اند، از جمله استاد محمد سعید رمضان البوطی که عهد پیامبر صلی الله علیه وسلم را به چهار مرحله تقسیم کرده است (بوطی، ۱۴۲۶هـ ق: ۶۸)، اما آنچه ایشان ذکر کرده‌اند نیز شامل همین دو مرحله کلی می‌شود.

لازم به تذکر است که تقسیم دوران حیات رسول الله صلی الله علیه وسلم به این دو مرحله، تنها در علم سیرت نیست، در سایر علوم شرعی نیز این تقسیم بندی وجود دارد و حتا در استنباط احکام شرعی از

نصوص، دخالت دارند و مد نظر گرفته می‌شوند؛ به هر حال، دعوت رسول الله صلی الله علیه وسلم در ۱۳ سال ابتدایی اسلام را به نام مرحله مکی یاد می‌کنند (شهبه، ۱۴۱۲هـ ق: ۱۳/۲) و این همان سال‌هایی است که ایشان در مکه مکرمه حضور داشتند و هجرت شان به مدینه منوره انجام نشده بود، که این مرحله از خود ویژه‌گی‌ها و احوال مشخصی دارد، که در بحث آتی بیان خواهد شد.

اما مرحله مدنی، که ارتباطی مستقیم به نظام اداری و حکومتی دارد، به سال‌های فعالیت رسول الله صلی الله علیه وسلم پس از هجرت به مدینه منوره گفته می‌شود، که حدود ۱۱ سال بوده است و در آن سال‌ها رسول الله صلی الله علیه وسلم به فعالیت‌ها مختلفی در ابعاد متفاوت پرداختند، که از ویژه‌گی‌ها و مختصات این مرحله از عهد پیامبر صلی الله علیه وسلم می‌باشد، که سخن از آن در بحث آتی بیان خواهد شد.

۴-۲. تکوین نظام اداری در عهد پیامبر صلی الله علیه وسلم

مرحله مکی، همان روزها و سال‌های آغازین دعوت پیامبر صلی الله علیه وسلم را شامل می‌شود، که پایه‌های دعوت اسلام گذاشته شد؛ بناءً طبیعی است که در این سال‌ها مسیر فعالیت‌های رسول الله صلی الله علیه وسلم بر مسائل بنیادین تری بوده باشد، چنان‌که همین‌گونه هم بود.

مطالعه اتفاق‌های دوران مکی نشان می‌دهد که تمرکز اصلی دعوت رسول الله صلی الله علیه وسلم در این سال‌ها بر اصلاح عقیده و اخلاق مردم بوده است؛ در این سال‌ها رسول مبارک اسلام صلی الله علیه وسلم به اداره مسائل مربوط به دعوت نوپای اسلام و تازه‌مسلمانان مشغول بودند تا جامعه اسلامی را با ساختن افراد آن پایه‌گذاری نمایند (شهبه، ۱۴۱۲هـ ق: ۱۳/۲-۱۶ با اختصار و تصرف).

تلاش رسول الله صلی الله علیه وسلم در تمام این سال‌ها به انسان‌سازی و کادرسازی بوده است و در این امر موفق هم بوده‌اند؛ چنان‌که کادرهای ورزیده‌یی که سال‌های بعد از سرداران اسلام شدند و امر دعوت را به دوش کشیده و حتا پس از وفات پیامبر صلی الله علیه وسلم، اداره و حکومت اسلامی را ادامه دادند، از تربیه‌شده‌گان همین مکتب و نتایج تلاش در همین سال‌های ابتدایی بوده‌اند (محمدی، ۱۴۰۱هـ ق: ۳۳).

دوران مدنی اما داستان و نتایج متفاوتی داشته است؛ دعوت ۱۳ ساله رسول الله صلی الله علیه وسلم در مکه مکرمه سبب ایجاد جامعه‌یی کوچک از مسلمانان گردید. جامعه‌یی متشکل از تمام گروه‌ها و قبایل عرب ساکن در اطراف مکه مکرمه، جامعه‌یی متشکل از اشراف، ثروتمندان، برده‌گان، فقراء، زنان و اطفال، آنچه این جامعه کوچک نیاز داشت، سرزمینی بود که در آن حکومت عدل الهی قائم گردد؛ درست در همین آوان است که چند جوان از شهر یثرب پس از ملاقات با پیامبر اسلام صلی الله علیه وسلم به دین اسلام مشرف می‌شوند (بوطی، ۱۴۲۶هـ ق: ۱۱۵)؛ و این سرآغاز عصری جدید برای دعوت اسلامی می‌گردد. اتفاقی که بعدها سبب هجرت پیامبر صلی الله علیه وسلم به این شهر شد و اسلام

صاحب سرزمینی شد تا در آن حکومت عدل الهی را اساس‌گذار و این‌گونه تمام عناصر یک جامعه را در اختیار داشته باشند، از این‌جا به بعد دوران مدنی آغاز می‌گردد.

دوران مدنی با دوران مکی تفاوت‌های فراوانی دارد. بسیاری از نظام‌ها و ابعاد مختلف دین، در این دوران ایجاد گردید؛ زیرا حالا اسلام صاحب سرزمین و جامعه شده و نیاز به این ابعاد بیش از هر زمان دیگری احساس می‌گردد؛ نظام سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و... در این دوران اساس‌گذارده شدند و در جامعه تطبیق گردیدند.

پس از هجرت پیامبر ﷺ به مدینه منوره، از اولین اقدام‌های ایشان، اساس‌گذاری دولت اسلامی بود که این امر منجر به نشأت نظام اداری و تشکیلاتی گردید.

از آن‌جا که از ویژه‌گی‌های شریعت اسلام، تدرُّج در تشریع می‌باشد (زحیلی، ۱۴۲۷هـ.ق: ۲/۲۳۳)؛ تکوین نظام اداری در عصر پیامبر ﷺ نیز مطابق به همین اصل انجام شده است؛ چنان‌که پیامبر ﷺ پس از هجرت به مدینه منوره، از همان ابتدا، نظام سیاسی و اداری شان را اساس‌گذاری نمودند و سپس آرام آرام در جریان ۱۱ سال حضور شان در مدینه منوره، آن را به کمال رساندند.

از مطالعه سیرت پیامبر ﷺ و تحلیل فعالیت‌های ایشان در دوران مدنی، برای ما واضح می‌گردد که تکوین نظام اداری در عصر پیامبر ﷺ از ایجاد تا کمال، سه مرحله کلی را دربر گرفته است؛ جهت وضوح بیش‌تر هر کدام این مراحل را به اختصار توضیح می‌دهیم:

۴-۲-۱. مرحله اول: از شروع هجرت به مدینه منوره تا غزوه خندق در سال چهارم هجری

در این مرحله که نزدیک به ۵ سال به طول انجامیده است، پیامبر ﷺ اقدام به آماده‌سازی جامعه جدید و نظم‌دهی به آن کردند، تا برای پذیرش نظام جدید، آماده گردد؛ چه این‌که کم نبوده‌اند مردمانی در داخل و خارج این جامعه، که با فعالیت‌های پیامبر ﷺ مخالف بودند و این مخالفت‌ها، چالش‌های عمده‌یی بر راه ایشان بوده است. رسول الله ﷺ برای آماده‌سازی این جامعه، اقدام‌هایی را انجام دادند، که در زیر هر کدام را به اختصار بیان می‌کنم:

الف. یک‌دست کردن جامعه مسلمانان

سرزمینی که رسول الله ﷺ به آن وارد شد و زمام آن را به دست گرفت، به صورت کلی متشکل از دینوع مردم بودند: یکی یهودیان و دیگری عرب‌ها. هردوی این دو نوع مردم، اصالتاً از یمن بودند و قرن‌ها قبل از بعثت پیامبر ﷺ به این منطقه سکن‌گزین شده بودند (ابن الاثیر، ۱۴۰۷هـ.ق: ۵۱۷/۱)، هرچند در این مورد اختلاف نظرهای تاریخی وجود دارد که محل بحث ما نیست.

غالب عرب‌های ساکن در مدینه، از دو قبیلهٔ اوس و خزرج بودند. هرچند جوانانی از اهل یثرب که برای اولین بار با پیامبر ملاقات و به ایشان ایمان آوردند، از قبیلهٔ خزرج بودند (مبارک‌فوری، ۲۰۰۲: ۱۲۲)، اما در عرضهٔ اسلام به مردم مدینه، تنها به قبیلهٔ خود اکتفا نکرده و اسلام را به قبیلهٔ اوس نیز عرضه نمودند، که این امر سبب مشرف‌شدن جمع کثیری از مردم هردو قبیله گردید. بعدها و در هنگام هجرت پیامبر صلی‌الله علیه وسلم به مدینهٔ منوره، همین دو قبیله استقبال‌کننده‌گان اصلی از ایشان بودند و در این زمینه با مسلمانان هم‌کاری‌های فراوان نمودند. از همین جهت به لقب انصار (یاری‌دهنده‌گان)، یاد شدند. هم رسول الله صلی‌الله علیه وسلم این لقب را به آنان دادند (عسقلانی، ۱۳۸۰هـ ق: ۲۲۰/۷) و هم الله متعال آنان را به این صفت یاد کرده است؛ چنان‌که در قرآن کریم آمده است: «وَالسَّيِّقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ / و پیش‌گامان نخستین از مهاجران و انصار» (توبه: آیه ۱۰۰).

اما مشکل اصلی این بود که این دو قبیله به سبب اختلاف‌های دیرینه، با هم دشمنی تاریخی داشتند و گاه این دشمنی سبب درگیری‌های خونین در میان دوطرف می‌گردید (ابن خلدون، ۱۴۰۱هـ ق: ۳۴۶/۲)، که این اختلاف، جامعهٔ مدینه را به شدت آسیب‌پذیر و نامساعد کرده بود؛ زیرا این دو قبیله که از ساکنان اصلی و صاحب‌نفوذ در این منطقه بودند، به شدت مصروف جنگ‌های قبیله‌یی و قوم‌پرستی بودند.

طبیعی بود که این چنین جامعه‌یی امکان رشد و توسعه را ندارد؛ چنان‌که قرآن کریم این چنین وضعیت را مایهٔ شکست جامعه و از بین‌رفتن شوکت آن دانسته است: «وَلَا تَنْزَعُوا فِتْفَسَلُوا وَتَذَهَبَ رِجْكُمْ / و با یک‌دیگر اختلاف نکنید که سست و ترسو می‌شوید و هیبت تان از بین می‌رود» (انفال: آیه ۴۶). امام رازی ^(ع) در تفسیر آیه می‌فرماید که از آیهٔ مبارکه فهمیده می‌شود که منازعه سبب ضعیف‌شدن و شکست جامعه می‌گردد (رازی، ۱۴۲۰هـ ق: ۴۸۹/۱۵)؛ بناءً رسول الله صلی‌الله علی وسلم برای یک‌دست‌کردن این جامعه دست به کار شدند؛ و چنین برنامه ریختند تا جامعه مسلمانان در این سرزمین، بسان یک بنا، درهم‌تنیده و به هم تکیه‌زده باشند.

رسول الله صلی‌الله علی وسلم برای تحقق این مهم، عقد مواخات (پیمان برادری) را در میان مسلمانان این جامعه ایجاد نمودند (ابن هشام، ۱۳۷۵هـ ق: ۵۰۵/۱). براساس این عقد، همهٔ اهل اسلام اعم از انصار و مهاجرین، با هم برادر اند و مکلف‌اند یک‌دیگر را کمک و هم‌کاری نمایند، تا جایی‌که مقرر شد پس از وفات از هم‌دیگر میراث برند (بوطی، ۱۴۲۶هـ ق: ۱۴۷)؛ چنان‌که در صحیح بخاری روایت شده است که وقتی مهاجرین به مدینهٔ منوره هجرت نمودند، هرکدام از انصار و مهاجرین از هم میراث می‌بردند، هرچند با هم قرابت نسبی نداشتند (بخاری، ۱۳۱۱هـ ق: ۱۵۳/۸ – حدیث شماره ۶۷۴۷). البته که این حکم در سال دوم هجری و با نزول آیهٔ مبارکه «وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى

بَعْضُ فِی کِتَابِ اللَّهِ / و خویشاوندان از برخی دیگر سزاوارتر اند _ بر اساس قوانینی که _ در کتاب خدا آمده است» (انفال: آیه ۷۵) منسوخ گردید (رازی، ۱۴۲۰ هـ ق: ۶۸/۱۰).

به تعبیر محمد غزالی، این پیمان فراتر از کلمات و قول و وعده بوده است؛ بل که ایجادگر عملی برادری بوده است، که در آن من به ما تبدیل گردید و فرد بر مبنای مصلحت و آرزوهای جامعه قدم برداشت و برای خودش بدون این جماعت، محلی از اعراب و ارزشی قائل نمی شد. بدیهی است که این برادری به معنای از بین بردن تمامی تعصبات جاهلی و ذوب شدن در جمع اهل اسلام بوده است (غزالی، ۱۴۲۷ هـ ق: ۱۹۰-).

موفقیت این طرح از پیش تضمین شده بود؛ زیرا از جانب فرستاده خدا (صلی الله علیه وسلم) عملی و نظارت می گردید؛ از همین جهت برای اجرایی کردن آن زمانی گذاشته نشد و از همان لحظه عملی گردید. چنان که براساس قرعه مشخص گردید که کدام یک از مهاجرین با کدام یک از انصار در این عقد قرار دارد و هر کدام از انصار دیگری را به خانه خود می برد و هر چه داشت را با او تقسیم می نمود. از مظاهر اجرایی شدن و تحقق این برادری، آن چه است که بین عبدالرحمن بن عوف با سعد بن ربیع گذشت؛ در صحیح بخاری آمده است که وقتی رسول الله (صلی الله علیه وسلم) بین سعد بن ربیع و عبدالرحمن بن عوف، عقد برادری ایجاد نمودند، سعد برای عبدالرحمن گفت: من ثروت مندترین انصار هستم، تمام مالم را با تو تقسیم می کنم، دو همسر دارم که یکی را طلاق می دهم و پس از پایان عده، آن را به نکاح خود بگیرم... (بخاری، ۱۳۱۱ هـ ق: ۳۱/۵ - حدیث شماره: ۳۷۸۰۵).

ب. ایجاد مقر فرمان دهی

شکی نیست که فرمان دهی واحد و وجود پای گاهی برای نظم و نسق جامعه، از اولویت های مهم برای تشکیل دولت و نظام اداری به حساب می آید (بوطی، ۱۴۲۶ هـ ق: ۱۴۶)، از همین جهت رسول الله (صلی الله علیه وسلم) در اولین اقدام برای قدم گذاشتن در راستای تحقق هدف، سنگ بنای مسجد را گذاشتند تا مقر فرمان دهی و تنظیم امور جامعه جدید باشد؛ و چنان هم شد. از آن پس، مسجد شد مرکز اجتماع مردم. چه برای انجام عبادت ها و چه برای تصمیم گیری های مهم و یا ملاقات با نماینده گان و سفرای سرزمین ها.

ج. راه اندازی بازار

بدیهی است که از جمله ارکان اساسی هر جامعه، اقتصاد آن می باشد. اصولاً بنای جامعه بدون ایجاد اقتصاد و بازار، ممکن نیست. این اهمیت را می توان در آیات قرآن کریم هم دید. آن جا که الله متعال مال و ملکیت را خیر گفته است «وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ» و او علاقه شدیدی به دارایی و اموال

دارد» (عادیات: آیه ۸)؛ و آن جا که کسب آن را کسب فضل خدای سبحان گفته است: «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ / آن گاه که نماز خوانده شد، در زمین پراکنده گردید و به دنبال رزق و روزی خدا بروید» (جمعه: آیه ۱۰).

با توجه به این اهمیت، رسول مبارک اسلام صلی الله علیه وسلم پس از ایجاد مقرر فرمان دهی و آغاز طرح متحد کردن جامعه، بی درنگ به اقتصاد جامعه جدید توجه نموده و جهت ایجاد و راه اندازی بازاری مستقل برای اهل اسلام همت گماردند. در روایت آمده است که رسول الله صلی الله علیه وسلم از بازارها موجود در مدینه منوره دیدار نمودند و در مورد هر کدام فرمودند، که این بازار برای شما نیست، تا این که به مکان دیگری رسیدند و آن را به عنوان بازار مدینه تعیین نموده و فرمودند: «این بازار شما است، کم و تعطیل نگردد و خراجی بر آن وضع نگردد» (ابن ماجه، ۱۴۳۰ هـ ق: ۳/۳۴۳- حدیث شماره: ۲۲۳۳).

تا پیش از این، اقتصاد شهر مدینه تقریباً به صورت کامل، در اختیار و انحصار یهودیان بود و تمام منفعت اقتصادی این شهر به جیب آنان می رفت، که این خود خطری نسبت به جامعه مسلمانان به حساب می آمد. از همین جهت هم بود که این تصمیم رسول الله صلی الله علیه وسلم به مذاق یهودیان خوش نخورد و در ابتدا خیمه‌یی که جهت راه اندازی بازار برپا کرده بودند، توسط کعب بن اشرف از بزرگان یهود، از بین برده شد، که رسول الله صلی الله علیه وسلم با او مجادله نکردند و بازار را به جای دیگری منتقل نمودند (سمهودی، ۱۴۱۹ هـ ق: ۲/۲۵۷)؛ این چنین، رسول الله صلی الله علیه وسلم بازاری جدید برای مهاجرین و انصار تأسیس کردند تا این گونه خطر اقتصادی که از جانب یهودیان متوجه جامعه می شد را خنثا نموده باشند و زمینه کاریابی برای مهاجرین که بیش تر شان اهل صنعت و تجارت بودند، فراهم گردد.

د. صلح با یهودیان

پیش از این گفته شد که یهودیان از جمله مردمان ساکن در سرزمین جدید بودند؛ هم چنان که از لحاظ نظامی و سیاسی، قومی صاحب نفوذ بودند. رسول الله صلی الله علیه وسلم اساس منهج شان در تعامل با یهودیان را بر صلح و هم زیستی مسالمت آمیز گذاشتند. از این جهت از در صلح و توافق با یهودیان وارد شدند تا همه در کنار هم در جامعه جدید زنده گی نمایند.

بیان تمامی مواد این پیمان از حوصله این بحث خارج است، اما می شود بُب و لباب این پیمان را چنین بیان نمود که رسول الله صلی الله علیه وسلم برای یهودیان مقرر داشتند که اگر یهودیان از ما پی روی کنند و علیه ما اقدامی خصمانه انجام ندهند، از یاری و هم دردی ما برخوردار خواهند بود؛ هم چنان که یهودیان امتی از امتیان هستند و بر دین و عقاید خود باقی خواهند ماند، حرمت یشرب را حفظ

می کنند و در مقابله با کسانی که به این شهر حمله کنند، در کنار هم خواهند ایستاد (ابن هشام، ۱۳۷۵هـ.ق: ۵۰/۱ - با اختصار).

هـ تنظیم و ابلاغ قانون اساسی

فعالیت های پیامبر صلی الله علیه وسلم در مدینه منوره، این نکته را ثابت می کند که هدف ایشان در جامعه جدید، از بین بردن حاکمیت و تعصب قبیله ای بوده است (عثمان، ۱۹۸۸م: ۴۵)؛ زیرا تشکیل جامعه واحد جز در از بین بردن حاکمیت قبیله، متصور نیست. برای این مهم، از اولین اقدام ها جهت آماده سازی جامعه، تنظیم قانونی بود تا تمامی اعضای جامعه اعم از مسلمان و غیرمسلمان، در زنده گی اجتماعی شان آن را رعایت نمایند و این گونه جامعه از حالت قبیله ای خارج گردد. این قانون در اصل همان معاهده یا بیعت نامه ای است که رسول الله صلی الله علیه وسلم از انصار و مهاجرین و یهودیان بر رعایت آن بیعت گرفتند، قانونی مشتمل بر ۱۴ ماده که رسول الله صلی الله علیه وسلم آن را به مثابه قانون اساسی و مطابق به روحیات جامعه جدید، تنظیم و به مردم ابلاغ نمودند (ابن هشام، ۱۳۷۵هـ.ق: ۵۰/۱).

نقطه مهم در مورد این قانون، این است که رسول خدا صلی الله علیه وسلم با آن به صورت رسمی رهبری اداری، سیاسی و قضایی این سرزمین را به عهده گرفتند و خود رئیس اعلا ی این مردم شدند (کرمی، ۱۴۲۷هـ.ق: ۹۰).

به خاطر عدم اطالّه کلام، به ذکر همین موارد از اقدامات جهت آماده سازی جامعه بسنده می کنیم، اما لازم به تذکر می دانم که این اقدامات به این پنج موردی که از آن بحث کردیم خلاصه نمی شود؛ زیرا اقدام های خرد و کلان زیادی از جانب رسول الله صلی الله علیه وسلم در این سال ها شده است که سبب ایجاد و برپایی نظام اداری و سیاسی جامعه جدید گردید.

از ویژه گی های نظام اداری رسول الله صلی الله علیه وسلم در این مرحله، این است که اداره و نظام اداری، منحصر به مدینه منوره بوده است، و رسول الله صلی الله علیه وسلم آن را به شکل مستقیم اداره می نمودند و امور مختلف آن را خودشان مدیریت می کردند. جز موارد انگشت شماری که دیگران را به انجام آن موظف می فرمودند، مواردی مثل اذان، کتابت وحی و نامه های ارسالی و یا در صورتی که به جایی سفر می کردند و یا به غزه یی می رفتند، کسی از اصحاب را جانشین شان در مدینه تعیین می نمودند؛ هم چنان که در این دوره مسجد النبی، تنها مرکز اداری بوده است که مدیریت امور از آن جا صورت می گرفته است.

۴-۲-۲. مرحله دوم: بعد از غزوة خندق تا سال نهم هجری

شکی نیست که مرحله اول، مهم‌ترین این مراحل بوده و رسول الله صلی الله علیه وسلم در جریان این مرحله اساسات نظام اداری و سیاسی شان را ایجاد و زیربنای آن را ریختند؛ بناءً آن‌چه در مراحل بعدی می‌آید، بنای نظام اداری و تشکیلاتی براساس همان ته‌بنایی که ریخته شده و رشد و توسعه آن می‌باشد.

غزوة خندق و پیروزی سپاه اسلامی در این غزوه، معادله قدرت در جزیره عرب را به شکل جدی به نفع حکومت اسلامی تغییر داد و آثار مهم و زیادی را از خود به جای گذاشت. تا این‌جای کار که ۴ یا ۵ سال از اساس‌گذاری حکومت اسلامی می‌گذرد؛ رسول الله صلی الله علیه وسلم به‌خوبی جامعه جدید را تشکیل و آن را مطابق به اصول و اساسات سیاست اسلامی، اداره نمودند. از لحاظ قدرت سیاسی، هر از گاهی با قدرت‌های اطراف مدینه درگیر شدند که گاهی پیروز میدان بودند و گاهی هم شکست را تجربه نمودند. در این آوان غزوة خندق اتفاق افتاد؛ پس از غزوة بنی نضیر، تعدادی از یهودیان به نزد مشرکین مکه رفته و آنان و چندین قبیله دیگر را ترغیب نمودند تا علیه حکومت اسلامی در مدینه منوره، آماده ائتلافی بزرگ شوند. هرکدام از قبایل آماده شدند و هم‌پیمانان دیگر خود را نیز به حضور در این نبرد تعیین‌کننده، فراخواندند (سمهودی، ۱۴۱۹هـ ق: ۲۳۲/۱)؛ چندین قبیله از اطراف و اکناف جنگ‌جویان و توان نظامی خود را جمع نمودند و با ده‌هزار جنگ‌جو، برای حمله به مدینه منوره حرکت نمودند (باجوری، ۱۴۲۵هـ ق: ۱۴۵).

هرچند یهودیان به همراهی مشرکین قریش، با عده و عده زیادی که تا آن زمان جزیره عرب مثل آن را به خود ندیده بود، جمع شده بودند تا کار حکومت اسلام در مدینه منوره را تمام کنند؛ اما تقدیر و نصرت الهی روال را به‌گونه دیگری رقم زد و لشکر کفر شکست مفتضحانه‌یی را خوردند.

این پیروزی، رسول الله صلی الله علیه وسلم را به قدرت بلامنازع در منطقه تبدیل کرد؛ به‌گونه‌یی که هیچ‌کدام از قبایل اطراف و اکناف جرئت دست‌درازی به آن را در خود نمی‌دیدند. از همین جهت رسول الله صلی الله علیه وسلم حالا به‌صورت عملی اعلام می‌نماید که خانه کعبه نمی‌تواند تنها در انحصار قریش باشد و بدون حمل سلاح قصد به‌جای آوردن عمره را می‌کنند (غزالی، ۱۴۲۷هـ ق: ۳۲۵)؛ زیرا حکومت اسلامی حالا این ترس را در دل دشمنان انداخته است و توان دست‌درازی را از آنان گرفته است و همه به‌شمول قریشی‌ها فهمیده‌اند که دیگر با قدرتی تمام‌عیار مواجه می‌باشند.

در این مرحله، قبایلی از بیرون مدینه منوره اسلام آورده‌اند؛ قبایلی چون قبیله غطفان، بنی اسد و اشجع (الطیب، ۱۴۲۱هـ ق: ۲۶۴). از جمله این قبایل هستند که هرکدام در منطقه‌یی خارج از جغرافیای مدینه منوره زنده‌گی و سرزمین داشتند، اما حالا اسلام آورده‌اند و زیر سایه حکومت اسلامی قرار گرفته‌اند.

بدیهی است که حالا با وسعت پیدا کردن سرزمین اسلام، امر اداره به بیرون از مدینه منوره سرایت نماید و هر کدام از این مناطق واحدی اداری هستند که از جانب فردی به نیابت از رسول الله ﷺ اداره می شود؛ معمولاً رسول الله ﷺ رئیس همان قبیله را به عنوان نماینده خود تعیین می نمودند و یا کسی از مهاجرین و انصار را به عنوان قائم مقام شان می فرستادند تا امور شان را اداره نماید.

۴-۲-۳. مرحله سوم: پس از فتح مکه تا رحلت رسول الله ﷺ

اگر غزوه خندق حکومت اسلامی را قدرت بلامنازع در مدینه منوره و اطراف آن گردانید، فتح مکه آن را به تنها قدرت منسجم و بلامنازع در تمام جزیره عرب، تبدیل نمود. در این دوران که اسلام قدرت بلامنازع در شبه جزیره عربی به حساب می آمد و مردم گروه گروه به این دین مبین مشرف می گردیدند، جغرافیای اداره اسلامی به تمام شبه جزیره عربی گسترش پیدا کرد و بسیاری از شهرها و قبایل بدوی به اسلام دخل شدند.

طبیعی است که این وسعت جغرافیایی در قدم اول نیاز به وسعت اداره، هم از لحاظ کیفی و هم از لحاظ کمی دارد؛ چنان که همین گونه هم شد. نظام اداری اسلام به رهبری رسول الله ﷺ در ابعاد مختلفی در همه این جوامع ایجاد گردید و شاخه های زیادی آن به وجود آمد. در این مرحله، نظام اداری اسلام در عهد رسول الله ﷺ به کمال رسید و نمونه ای کامل از آن توسط خود پیامبر ﷺ ایجاد شد تا الگویی قابل اتباع و تمسک، برای نسل های بعدی باشد.

۵. ادارات به وجود آمده و ساختار تشکیلاتی در نظام اداری پیامبر ﷺ

تا این جا، پس از بیان مقدمات، از مراحل ایجاد و نشأت نظام اداری در عهد پیامبر ﷺ سخن گفتیم و بیان ما به این ختم شد که رسول الله ﷺ نظام اداری شان را در سه مرحله به کمال رساندند و برای اُمت به ارث گذاشتند. در این مبحث از تشکیلات و اداره هایی بحث می نماییم که در عهد رسول الله ﷺ ایجاد گردیده است.

پیش از این بیان کردیم که روش رسول الله ﷺ در ایجاد حکومت و نظام اداری، بر مبنای تدریج بوده است؛ یعنی تشکیلات اداری را یک باره به وجود نیاوردند؛ بل که به مرور زمان پس از آماده سازی و براساس نیازسنجی، ادارات و تشکیلاتی را ایجاد نمودند. در این مبحث، با رعایت اختصار و تحرُّز از اطالة کلام، به برخی از اداره های ایجاد شده در عهد رسول الله ﷺ اشاره می نماییم.

۵-۱. وزارت

وزارت واژه عربی است، علمای لغت اختلاف دارند که از کدام ریشه است، گفته اند که یا از وزر گرفته شده، که به معنای برداشتن بار دیگری است (عمر، ۱۴۲۹ هـ ق: ۳/۲۴۲۹)، یا هم از مؤازره گرفته شده که به معنای تعاون و هم‌کاری می‌باشد. در هر صورت، وزیر به فردی گفته می‌شود که به دین و عقل آن اعتماد می‌شود و خلیفه در امور مختلف با او مشورت می‌نماید (خزاعی، ۱۴۱۹ هـ ق: ۵۲).

هرچند منصب وزارت در نظام اداری اسلام بعدها به‌وجود آمد و به‌صورت رسمی در آن جای گرفت، اما کلیت این منصب و وظایف آن از زمان رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وسلم موجود بود؛ چنان‌که در حدیثی آمده است که ایشان فرمودند: «مَنْ وَلِيَ مِنْكُمْ عَمَلًا، فَأَرَادَ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا جَعَلَ لَهُ وَزِيرًا صَالِحًا إِنَّ نَسِيَّ ذَكَرَهُ، وَإِنْ ذَكَرَ أَعَانَهُ / اگر کسی از شما ولایت یابد و خداوند به او اراده خیر داشته باشد، برایش وزیری صالح قرار می‌دهد تا اگر چیزی را فراموش نماید به یادش آورد و اگر چیزی را به یاد آورد، او را جهت تحقق آن هم‌کاری نماید» (نسائی، ۱۴۲۱ هـ ق: ۱۹۱/۷ - حدیث شماره: ۷۷۷۹). در احادیث دیگری پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم اصحابی چون ابوبکر صدیق رضی‌الله‌عنه و عمر رضی‌الله‌عنه را به‌عنوان وزیران خود معرفی می‌نمایند؛ چنان‌که در روایت ترمذی از ابی سعید خدری رضی‌الله‌عنه آمده است که رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وسلم فرمودند: «مَا مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا لَهُ وَزِيرَانِ مِنَ أَهْلِ السَّمَاءِ وَوَزِيرَانِ مِنَ أَهْلِ الْأَرْضِ، فَأَمَّا وَزِيرَايَ مِنَ أَهْلِ السَّمَاءِ فَجِبْرِيلُ وَمِيكَائِيلُ، وَأَمَّا وَزِيرَايَ مِنَ أَهْلِ الْأَرْضِ فَأَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ / هیچ پیامبری نیست مگر این که وزیرانی از اهل آسمان و وزیرانی از اهل زمین دارد؛ وزیران من از اهل آسمان، جبرئیل و میکائیل هستند و وزیران من از اهل زمین ابوبکر و عمر می‌باشند» (ترمذی، ۱۹۹۶ م: ۵۶/۶ - حدیث شماره: ۳۶۸۰).

علاوه بر این دو روایت، روایت‌های مختلف دیگری نیز هستند که در آن رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وسلم از اصحاب به‌عنوان وزیران خود نام بردند. از این احادیث، هم مشروعیت این منصب فهمیده می‌شود و هم این حقیقت را به دست می‌دهد که مسلمانان با منصبی چون وزارت آشنا بوده‌اند، گویی که این منصب عملاً وجود داشته است؛ چنان‌که ابن خلدون در کتاب خود می‌نویسد: «پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وسلم با اصحاب مشوره می‌نمودند و برخی از امور عام و خاص را به آنان تفویض می‌کرد، از این میان برای ابوبکر رضی‌الله‌عنه اموری خاص تر سپرده می‌شد که عرب‌های آشنا با منصب وزارت، ایشان را عملاً وزیر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم می‌دانستند» (ابن خلدون، ۱۴۰۱ هـ ق: ۱/۲۹۵)؛ هم‌چنان که وقتی در تقیفه بنی ساعده وقتی تعدادی از انصار گفتند که امیری از جانب ما و امیری از جانب شما باشد، حضرت ابوبکر صدیق فرمودند: ما امراء و شما وزراء باشید (بخاری، ۱۳۱۱ هـ ق: ۵/۶ - حدیث شماره: ۳۶۶۷).

بناءً هرچند منصب وزارت به‌عنوان یک مقام مجزا و حکومتی، در زمان اموی‌ها به‌وجود آمده است (سدیری، ۱۴۲۵ هـ ق: ۱/۱۵۵)؛ اما کلیت آن در عهد رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وسلم نیز وجود داشته و از جمله ادارات و تشکیلات نظام اداری در آن دوران بوده است.

۵-۲. ارتش

همانند نهاد وزارت، ارتش نیز در عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم وجود داشته و کسانی از اصحاب عملاً وظیفه ارتش را داشتند، اما ایجاد ارتش به عنوان نهادی مستقلی که صاحب دفتر و دیوان باشد، در زمان خلیفه دوم اسلام بوده است (زمانی، ۱۴۱۱ هـ.ق: ۶۳).

تأسیس ارتش از جمله کارهای ابتدایی بود، چنان که از همان سال های اول هجرت به تنظیم ارتش و آماده سازی آن آغاز نمودند (خطاب، بی تا: ۳۱)؛ اما این ارتش، نهادی نبود که دفتر و دیوان داشته باشد، بل که تمامی اعضای جامعه عضو ارتش بودند و هرگاه نیازی پیدا می شد، سلاح گرفته به میدان حاضر می شدند (زمانی، ۱۴۱۱ هـ.ق: ۶۳)، و حتا سلاح و مایحتاج نظامی شان را، خود فراهم می کردند (کرمی، ۱۴۲۷ هـ.ق: ۱۸۵).

البته که با وجود این حالت، ارتش در آن زمان از نظم و ترتیب مثال زدنی برخوردار بوده است، قیادت آن را رسول الله صلی الله علیه وسلم در اختیار داشتند و گاه در بعضی از غزوات که خودشان حاضر نبودند، کسی از بزرگان اصحاب را به عنوان فرمانده تعیین می نمودند و همواره امور ارتش با نظم و برنامه از پیش تعیین شده، به پیش می رفت.

۵-۳. قضاء

بدون شک که قضاء از جمله مهم ترین عناصر یک دولت و نظام اداری به حساب می آید. منصب قضاء از جمله تشکیلات پُر استفاده ای است که در عصر رسول الله صلی الله علیه وسلم ایجاد گردید.

عرب ها با قضاء آشنایی نداشتند؛ زیرا این مردم تابع قبیله بودند و عرف و عنعنات قبیله بود که در میان شان حکم می نمود، پس از طلوع اسلام، الله متعال در آیات مختلفی به پیامبرش دستور داد تا در میان مردم براساس دستورات شریعت اسلام حکم نماید (کرمی، ۱۴۲۷ هـ.ق: ۲۲۴)؛ چنین هم بود، مردم هرگاه به مشکلی و یا نزاعی بر می خوردند، به محضر پیامبر صلی الله علیه وسلم مراجعه کرده و ایشان در میان آنان حکم می کردند.

در اوایل تأسیس جامعه اسلامی، مسؤولیت قضاء را خود پیامبر صلی الله علیه وسلم به دوش داشتند و به عبارتی هم رئیس حکومت بودند و هم قاضی، البته که این امر تنها به مسلمانان منحصر نبود، بل که تمام ساکنان اعم از مسلمان و غیرمسلمان، در صورت مشاجره و نزاع، باید به پیامبر صلی الله علیه وسلم مراجعه می نمودند تا در میان شان حکم نمایند؛ چنان که در صحیفه یا همان قانون اساسی بی که رسول الله صلی الله علیه وسلم برای جامعه جدید معرفی کرده بودند، آمده بود که اگر در میان هر کدام از مخاطبان این صحیفه نزاعی رخ دهد، حکم آن را خدا و رسولش بیان خواهند نمود (ابن هشام، ۱۳۷۵ هـ.ق: ۵۰۴/۱).

با مرور زمان که جغرافیای اسلامی از مرزهای مدینه گذشت و مناطق دیگر نیز به اسلام مشرف شدند، اداره قضاء گسترش بیش تری یافت و اعضای زیادی از میان اصحاب، متولیان امر قضاء در مختلف از سرزمین های

اسلامی شدند؛ چنان که رسول الله صلی الله علیه وسلم کسانی را به عنوان قاضی تعیین و به مناطق مختلف فرستادند. از جمله حضرت علی، معاذ بن جبل، دحیة الکلبی، عتاب بن اسید و... که رسول الله صلی الله علیه وسلم آنان را به عنوان قاضی به برخی از مناطق تعیین فرمودند (غرابیه، ۱۴۲۴هـ ق: ۷۵)؛ چنان که ۱۳۱ تن از اصحاب در عهد پیامبر صلی الله علیه وسلم بودند که به قضاء و قضا مشهور بودند (حسن، بی تا: ۲۷۵).

پیامبر صلی الله علیه وسلم در جریان ۱۱ سال پس از هجرت، نظامی کامل در عرصه قضاء را تشکیل دادند و اصول فراوانی را جهت راهنمایی به امت، در این زمینه ارشاد فرمودند؛ طوری که قواعد زیادی در زمینه اصول محاکمه را برای امت ارشاد فرمودند (کرمی، ۱۴۲۷هـ ق: ۲۲۵).

۴-۵. حجاب

حجاب کلمه عربی است، در لغت به معنای پرده داری و دربانی معنا شده است (معین، ۱۳۸۱هـ ش: ۵۸۳)، از جمله وظایفی که در ساختار تشکیلاتی پیامبر صلی الله علیه وسلم وجود داشت، همین حجاب بوده است. منظور از آن کسی بوده است که در مواقعی که رسول الله صلی الله علیه وسلم به خانه تشریف داشتند و یا دوست داشتند در خلوت شان تنها باشند، برای ورود کسانی که قصد حضور به محضر ایشان را داشتند، تقاضای اجازه ورود می نمود (کرمی، ۱۴۲۷هـ ق: ۹۵)، این شغل در عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم گاه به عهده انس بن مالک یا رباح الاسود که از خدمت کاران شان بودند، تعلق داشت و در اصطلاح اداری به آن لقب «حاجب» اطلاق می گردید.

این وظیفه در عهد پیامبر صلی الله علیه وسلم دفتر و دیوان خاص و پیچیده‌یی نبوده است، بل که خدمت‌گزاران ایشان در لحظاتی که ایشان به استراحت نیاز داشتند و یا می خواستند خلوت نمایند، از مزاحمت دیگران به ایشان مانع می گردیدند (همان: ۹۶). بعدها در عصر اموی و عباسی مسؤولیت‌های این وظیفه دچار دگرگونی شد (ابن خلدون، ۱۴۰۱هـ ق: ۲۹۹/۱)، که در بعضی مواقع با اصول نظام‌الحکم اسلامی در تضاد می باشد.

۵-۵. احتساب

در زبان فارسی کلمه احتساب به چند معنا به کار رفته است. از جمله انکار کردن چیزی بر کسی (دهخدا، ۱۳۷۷هـ ق: ۱۱۷۲)، در عربی نیز به همین معنا (انکار) به کار رفته است (فیروزآبادی، ۱۴۲۶هـ ق: ۷۴). ماوردی اصطلاح آن را چنین تعریف کرده است: «احتساب عبارت است از امر به معروف هنگامی که ترک شود و نهی از منکر، هنگامی که انجام گردد» (ماوردی، بی تا: ۳۴۹).

از جمله اداره‌هایی که در ساختار تشکیلاتی در عهد پیامبر صلی الله علیه وسلم ایجاد گردید، احتساب بوده است. این اداره نیز در آن زمان به همان صورت ابتدایی و فردی بوده است، یعنی هر چند تمامی مسلمانان امر به معروف و نهی از منکر را وظیفه خود می دانستند و در زمینه هم‌کاری داشتند، ولی به صورت خاص پیامبر صلی الله علیه وسلم

علیه وسلم به این مهم توجه داشتند و همیشه در بازار مراقب اعمال مردم بودند؛ چنان که در روایات مختلفی آمده است که رسول الله (صلی الله علیه وسلم) هنگام دیدن منکری در جامعه، یا فرد به تنهایی و یا با ایراد خطبه، تمامی مردم را نسبت به آن آگاه و برحذر می داشتند، از جمله در روایت مسلم از ابی هریره از پیامبر (صلی الله علیه وسلم) که باری ایشان در بازار از کنار کوت طعامی تیر شدند و دست خود را به آن داخل کردند و متوجه شدند که زیر آن طعام مرطوب است، از فروشنده پرسیدند: این چیست؟ فروشنده گفت: به وسیله باران تر شده است، رسول الله فرمودند: چرا جنس مرطوب را به روی بار قرار ندادی تا خریدار متوجه گردد؟ و سپس فرمودند: آگاه باشید که کسی که فریب کاری نماید، از ما نیست (مسلم، ۱۳۳۴ هـ ق: ۱/۶۳- حدیث شماره: ۱۰۲).

احساب نیز همانند سایر اداره‌ها، در عصرهای بعد از عهد پیامبر (صلی الله علیه وسلم) دچار تحولات زیاد شد و در ساختار و تشکیلات و فعالیت‌های آن تغییرات عمده‌یی ایراد گردید که بیان آن از حوصله این بحث خارج است.

۵-۶. سفیران

کلمه سفیر در لغت عرب به مصلح یا کسی اطلاق گردیده که جهت اصلاح در میان قومی فرستاده می شود (ابن عباد، ۱۴۱۴ هـ ق). عرب‌ها با این واژه بیگانه نبوده‌اند و حتی قبل از اسلام نیز کسانی برای این مهم در میان قبایل فرستاده می شده است.

شکی نیست که روابط یک کشور با سایر کشورها جزء مهمی از یک نظام را تشکیل می دهد؛ در نظام اداری در عهد پیامبر (صلی الله علیه وسلم) از بخش‌های مهم و پُرکاربرد، روابط حکومت اسلامی با سایر سرزمین‌ها و حکومت‌ها بوده است، که از جانب رسول الله (صلی الله علیه وسلم) همیشه فرستاده‌گانی جهت دعوت شان به اسلام و... فرستاده می شد.

در عصر پیامبر (صلی الله علیه وسلم) برای کسانی که به این وظیفه گماشته می شدند، اسامی بی چون سفارت، رسول و برید اطلاق می شد (کرمی، ۱۴۲۷ هـ ق: ۱۲۸). پیامبر (صلی الله علیه وسلم) جمع کثیری از اصحاب را جهت معرفی اسلام، رساندن نامه، امضای پیمان‌های صلح و... به عنوان سفیران خود، به مناطق مختلف ارسال نمودند؛ چنان که محمد حمیدالله در کتاب «مجموعه الوثائق السياسية للعهد النبوي والخلافة الراشدة» نامه‌های رسول الله (صلی الله علیه وسلم) که پس از هجرت به مدینه منوره و تأسیس حکومت اسلامی، به قبایل و کشورهای فرستاده شده است را جمع‌آوری نموده که تعداد این نامه‌ها به ۲۸۷ نامه می رسد (هندی، ۱۴۰۷ هـ ق: ۵۷-۳۶۰).

هرچند این اداره نیز صاحب دیوان و دفتر مستقلی در عهد رسول الله (صلی الله علیه وسلم) نبوده است، ولی از جمله ساختارهای تشکیلاتی منظمی بوده است که در نظام اداری رسول الله (صلی الله علیه وسلم) ایجاد و در جریان ۱۱ سال حکومت شان، همواره فعال بوده است؛ چنان که رسول الله (صلی الله علیه وسلم) برای کسانی که به عنوان سفیر فرستاده می شدند، شروطی را ابلاغ فرموده بودند. از جمله این که باید خوش نام و خوش چهره باشد (بزار، ۱۹۸۸م: ۲۷۸/۱۰ - حدیث شماره: ۴۳۸۳). یا کسانی به عنوان سفیر به آن کشور فرستاده شوند، که با آن کشور و مردم و

عرف و عادات آن آشنا باشند. طوری که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم کسی را جهت رساندن نامه به نزد حاکم انتخاب می‌نمودند که با آن کشور آشنایی کامل داشته باشد؛ به‌عنوان نمونه عبدالله بن حذافه رضی‌الله‌عنه که به نزد پادشاه فارس فرستاده شد، فردی آگاه نسبت به فارس و مردم و امپراتوری آن بود (دحلان، ۱۴۱۷هـ.ق: ۶۳/۳).

۵-۷. واحدهای اداری

پیش از این گفتیم که پس از غزوه خندق، برخی از قبایل از اطراف مدینه مسلمان شدند و در سال‌های پس از آن، مناطقی از دور و نزدیک، به اسلام گرویدند، در این زمان نیاز احساس شد تا کسانی به نیابت از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم به آن مناطق اعزام و آن را مدیریت نمایند.

رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وسلم با حفظ مرکزیت نظام در مدینه منوره، مناطق را به واحدهای اداری تقسیم نمودند. به‌گونه‌ای که هر کدام از مناطق والی یا امیر داشته باشند که بر آنان ریاست نماید، ولی این ریاست نباید از سیاست‌گذاری‌های کلی در مدینه منوره، خارج شود.

در جریان حکومت رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وسلم، چندین ولایت یا واحد اداری تشکیل گردید؛ یمن اولین واحد اداری است که در جریان حکومت رسول الله و در زمان حیات ایشان، ایجاد گردید. در آن زمان یمن زیر حاکمیت امپراتوری فارس بود و کسی به نام باذان امارت آن را به عهده داشت. پس از صلح حدیبیه، رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وسلم به امپراتور فارس نامه نوشته و او را به اسلام دعوت نمودند. کسری نامه‌یی برای باذان نوشت و از او خواست تا در مورد پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم و او را با خبر سازد. باذان هم کسانی از نزدیکان معتمد خود را جهت تحقیق به مدینه فرستاد و پس از این که فرستاده‌گان او برایش در مورد پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم نوشتند، به حقانیت رسالت پیامبر پی‌برد و ایمان آورد و به تبع او کسانی از فارس و یمن، اسلام آوردند (طبری، ۱۳۸۷هـ.ق: ۶۵۴-۶۵۶). پس از این که از اسلامش به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم اطلاع رساند، رسول الله او را به‌عنوان والی همان منطقه تعیین نمودند و حتا پس از وفاتش، پسرش را به جای او تعیین فرمودند (ابن حجر، ۱۴۱۵هـ.ق: ۴۶۴/۱).

واحدهای اداری دیگری نیز بود؛ مکه واحد اداری مستقلی بود که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم عتبا بن اسید رضی‌الله‌عنه را به‌عنوان والی آن انتخاب نمودند (طبری، ۱۳۸۷هـ.ق: ۷۳/۳). طائف نیز پس از فتح آن در سال نهم هجری به واحد اداری مستقلی تبدیل شد و رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وسلم پس از مشوره با حضرت ابوبکر صدیق رضی‌الله‌عنه حضرت عثمان بن ابی‌العاص رضی‌الله‌عنه که جوان کم‌سن ولی بسیار حریص به فهم اسلام بود را به‌عنوان امیر آن انتخاب نمودند (همان: ۹۹/۳). بحرین نیز پس از فتح، به واحد اداری مستقلی تبدیل شد و منذر بن ساوی که حاکم بحرین بود و با نامه پیامبر اسلام آورده بود، به‌عنوان امیر آن ابقاء گردید (ابن سیدالناس، ۱۴۱۴هـ.ق: ۳۳۴/۲).

عمان، نجران، یمام، جند، زبید و... نیز از جمله مناطقی بودند که هر کدام واحدی اداری بودند که از خود امیر و والی داشتند، که امورشان را مدیریت می نمود؛ ولی در سیاست گذاری های کلی گوش به فرمان مدینه منوره بودند؛ البته که این به معنای عدم صلاحیت آنان در ساحت تحت ولایت شان نبوده است، بل که صلاحیت اداره داخلی همان ولایت، به تمام و کمال به آنان سپرده می شد و بر تمام مردم شهر و اطراف از همان ساحت، ولایت داشتند (شمس الدین، ۱۴۱۱ هـ. ق: ۵۷۹)؛ هم چنان که وظایف و مسؤولیت های مختلفی هم داشتند، از جمله مسؤولیت تعلیم مردم بر محور قرآن و سنت، تأمین اقتصاد و جمع آوری زکات، تأمین امنیت و آماده سازی مردم برای جهاد، اقامه شرع و تطبیق حدود و... (همان جا).

ناگفته نباید گذاشت که علاوه بر این اداره های، تشکیلات کوچک و بزرگ دیگری هم بود که در عهد رسول الله (صلی الله علیه وسلم) ایجاد گردیدند؛ از آن جمله «امین السر» یا صاحب السر که منظور از آن کسی بود که رازهای مهم با او در میان گذاشته می شد، طبق روایات این وظیفه تا پایان عهد رسول الله (صلی الله علیه وسلم) به عهده حضرت حذیفه بن یمان رضی الله عنه بوده است. وظیفه دیگری که جنس رسانه ای داشته است، وظیفه «شعراء و خطباء» بوده است، که آنان از طریق شعر و زبان از اسلام و پیامبر (صلی الله علیه وسلم) دفاع می نمودند و بر کفار قریش حمله می کردند. نوعی جنگ نرم که در میان عرب های شیفته به شعر و ادبیات، تأثیر های فراوانی داشته است. حسان بن ثابت، عبدالله بن رواحه، کعب بن مالک و ثابت بن قیس، از جمله شعراء و خطباء بودند که همواره در برابر شعر و خطبه های قریش ایراد شعر و سخن می فرمودند تا این جبهه جنگ خالی نباشد (کرمی، ۱۴۲۷ هـ. ق: ۹۳-۹۷- با تصرف و اختصار)؛ و مسؤولیت های دیگری که در نظام اداری در عهد پیامبر (صلی الله علیه وسلم) وجود داشت که ذکر همه از حوصله این بحث خارج است و به بیان همین مقدار بسنده می کنیم.

۶. مناقشه

یافته های تحقیق نشان می دهد که پیامبر اسلام (صلی الله علیه وسلم) به مسأله حکومت و سیاست توجه زیادی داشته اند؛ چنان که اگر به فعالیت های شان پس از بعثت نظر انداخته شود، به خوبی نمایان می گردد که ایشان در تمام فعالیت های خود، مسأله تأسیس حکومت و نظام اداری مطابق به اصول شریعت مقدس اسلام را مدنظر داشته اند. با مرور زمان که اسلام صاحب سرزمین گردید و امکان تأسیس دولت فراهم گردید، اولین فعالیت ایشان اساس گذاری حکومت و ایجاد ساختار تشکیلاتی منظم بوده، چنان که در جریان ۱۱ سال حضور شان در مدینه منوره، نظامی کامل ایجاد کردند که می تواند الگوی خوبی برای نظام اداری اسلام باشد. در این الگو، رسول الله (صلی الله علیه وسلم) در رأس حکومت قرار داشتند و زیرشاخه های آن نهادهایی چون وزارت، قضاء، روابط بین الملل، ولایت ها و... وجود داشتند که زیر نظر ایشان وظایف خود را انجام می دادند.

یافته های تحقیق هم سو با سایر نوشته ها در این زمینه است؛ ولی با این تفاوت که این پژوهش به صورت مشخص عهد پیامبر (صلی الله علیه وسلم) پس از بعثت و علی الخصوص فعالیت های شان در عهد مدنی را به بررسی گرفته است تا به صورت مشخص، ساختاری که از پیامبر (صلی الله علیه وسلم) روایت شده است را تبیین و تشریح نماید.

۷. نتیجه گیری و پیش نهادها

۷-۱. نتیجه گیری

حکومت و نظام اداری از جمله ابعاد ثابت در شریعت مقدس اسلام می باشد؛ چنان که پیامبر صلی الله علیه و سلم در طول دوران پیامبری شان به این مهم توجه وافر داشته اند.

پیامبر صلی الله علیه و سلم بزرگ شده محیطی بودند که مردم آن از نظام و دولت و سیاست چیزی نمی فهمیدند و چندان آشنایی با آن نداشتند، اما ایشان در همان ابتدای دعوت اسلام امور مربوط به اسلام و مسلمانان را با سازمان دهی منظمی اداره می کردند و پس از این که اسلام صاحب سرزمین شد، اولین اقدام شان تأسیس حکومت و نظام اداری بوده است؛ این واقعیت، گواه محکمی است بر ثبوت این بُعد در اسلام و لزوم اتباع از آن به عنوان اصول اداری و سیاسی در زنده گی معاصر انسان مسلمان.

عهد پیامبر صلی الله علیه و سلم ابتدا به دو قسمت قبل و بعد از بعثت تقسیم می شود و پس از بعثت نیز دوران شان به دو قسمت مکی و مدنی تقسیم می گردد؛ هرچند تأسیس حکومت و نظام اداری از جانب پیامبر صلی الله علیه و سلم بعد از هجرت شان به مدینه منوره بوده است؛ ولی فعالیت های ایشان در دوران مکی نیز بدون چشم داشت به تأسیس حکومت و نظام اداری نبوده است.

پیامبر صلی الله علیه و سلم در دوران مکی به انسان سازی و کادرسازی پرداختند و بعدها که کادر لازم به دست آمد و سرزمین نیز مهیا گردید، نظام سیاسی و اداری شان را تأسیس و عملاً در به کار انداختند و به مرور آن را توسعه بخشیدند، اما این توسعه به شکل تدریجی بوده است؛ چنان که مدت نزدیک به ۱۱ سال را در برگرفت تا نظام اداری در عهد پیامبر صلی الله علیه و سلم به کمال رسید.

تکوین نظام اداری در عهد پیامبر صلی الله علیه و سلم از ایجاد تا به کمال، سه مرحله را در برگرفته است. مرحله اول از شروع هجرت تا غزوه خندق بوده است، که در آن پیامبر صلی الله علیه و سلم اقدام به آماده سازی و نظم دهی جامعه جدید شدند؛ یک دست کردن جامعه با ایجاد پیمان برادری در میان مسلمانان و پیمان صلح با غیرمسلمانان، ایجاد مقر فرمان دهی، راه اندازی بازار و تنظیم و ابلاغ قانون اساسی برای جامعه، از جمله فعالیت های ایشان در این مرحله بوده است. مرحله دوم پس از غزوه خندق الی سال نهم هجری بوده است؛ پیروزی پیامبر صلی الله علیه و سلم در غزوه خندق، ایشان را به قدرت بلامنازع در منطقه تبدیل کرد و مقدمه یی شد برای نفوذ اسلام در میان قبایلی خارج از جغرافیای مدینه منوره، که باعث گسترش نظام اداری اسلام به خارج از مدینه منوره گردید. سومین و آخرین مرحله، پس از فتح مکه تا رحلت رسول الله صلی الله علیه و سلم بوده است. در این مرحله اسلام به تنها قدرت در جزیره عرب تبدیل شد و نظام اداری به اطراف و انکاف جزیره عرب گسترش یافت.

در جریان ۱۱ سال فعالیت‌های پیامبر صلی الله علیه وسلم در این زمینه، اداره‌های مختلفی ایجاد گردید؛ وزارت، ارتش، قضاء، حجاب، احتساب، سفیران یا اداره ارتباط‌های بین‌المللی و واحدهای اداری در مناطق دوردست از مدینه منوره، از جمله اداره‌هایی بوده است که در زمان رسول الله صلی الله علیه وسلم ایجاد گردیدند و تا به اندازه‌ی هم توسعه داده شدند؛ چنان‌که اگر این نظام دقیق نظر انداخته شود، ایشان نمونه‌ی کامل از یک نظام اداری را برای کسان بعد از خود، به میراث گذاشتند تا اُمت با نگاه به آن، حکومت‌های خود را تشکیل و اداره نمایند.

۷-۲. پیش‌نهادهای

الف. کاربردی

باید دیده شود که سیاست ایجاد ساختارهای تشکیلاتی در نظام اداری کشور ما، تا چه اندازه با اصول شریعت مقدس اسلام و نظامی اداری پیامبر صلی الله علیه وسلم مطابقت و هم‌خوانی دارد و این‌گونه نقاط قوت حمایت و تقویت گردند و نقاط ضعف اصلاح گردند.

ب. پژوهشی

نظام‌های اداری و ساختارهای تشکیلاتی حکومت‌ها در صدر اسلام و علی‌الخصوص در سه قرن اول، به زبان فارسی دری به اندازه لازم، واکاوی و تبیین نشده‌اند؛ مسائل مختلفی هستند که نیاز به تبیین و تحلیل و مقایسه دارند و بدون شک می‌توانند چراغ راه اُمت در عصر حاضر باشند. بررسی نظام اداری در عهد هر کدام از خلفای راشدین که نزدیک‌ترین حکومت‌ها به پیامبر صلی الله علیه وسلم می‌باشند، پیش‌نهاد من برای پژوهش‌گرانی است که علاقه‌مند این حوزه گردیده‌اند.

تضاد منافع

نویسنده ضمن تعهد اعلام می‌دارد که هیچ‌گونه تعارض منافی نسبت به نشر این مقاله در میان نیست.

ORCID

Abdullah Mohammady

<https://orcid.org/0000-0003-3770-7053>

Qari Adul Naser Qeyam

<https://orcid.org/0009-0005-5389-5519>

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن الاثیر، محمد بن محمد. (۱۴۰۷ هـ.ق). **الکامل فی التاریخ**. تحقیق: ابی الفداء عبدالله القاضی. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۳. ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۴۰۱ هـ.ق). **تاریخ ابن خلدون**. دارالفکر: بیروت.
۴. ابن عباد، اسماعیل. (۱۴۱۴ هـ.ق). **المحیط فی اللغة**. بیروت: عالم الکتب.
۵. ابن هشام، عبدالملک. (۱۳۷۵ هـ.ق). **السيرة النبوية لابن هشام**. مصر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر.
۶. ابن ماجه، محمد بن یزید. (۱۴۳۰ هـ.ق). **سنن ابن ماجه**. تحقیق: شعيب الأرناؤوط، عادل مرشد، محمد کامل قره بللی، عبد اللطیف حرز الله. بی جا: دار الرسالة العلمیة.
۷. اشقر، محمد سلیمان. (۱۴۲۴ هـ.ق). **أفعال الرسول صلى الله عليه وسلم ودلالاتها على الأحكام الشرعية**. بیروت: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع.
۸. آن دوزی، رینهارت یتیر. (۱۹۷۹ م). **تکملة المعاجم العربیة**. ترجمه به عربی: محمد سلیم نعیمی و جمال خیاط. عراق: وزارة الثقافة والإعلام.
۹. باجوری، محمد بن عقیفی. (۱۴۲۵ هـ.ق). **نور الیقین فی سیرة سید المرسلین**. دمشق: دار الفیحاء.
۱۰. بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۳۱۱ هـ.ق). **صحیح البخاری**. مصر: طبعة السلطانية بالمطبعة الكبرى الأمیریة.
۱۱. بزار، احمد بن عمرو. (۱۹۸۸ م). **مسند البزار**. مدینة المنورة: مكتبة العلوم والحکم.
۱۲. بوطی، محمد سعید رمضان. (۱۴۲۶ هـ.ق). **فقه السيرة النبوية مع موجز لتاريخ الخلافة الراشدة**. دمشق: دارالفکر.
۱۳. ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۹۹۶ م). **سنن الترمذی**. تحقیق و تخریج: بشار عواد معروف. بیروت: دار الغرب الاسلامی.
۱۴. حسن، حسن ابراهیم. (بی تا). **النظم الاسلامیة**. قاهره: مكتبة النهضة المصرية.
۱۵. خزاعی، علی بن محمد. (۱۴۱۹ هـ.ق). **تخریج الدلالات السمعیة**. تحقیق: دكتور احسان عباس. بیروت: دار الغرب الاسلامی.
۱۶. خطاب، محمود شیث. (بی تا). **تاریخ جيش النبي**. قاهره: دار الاعتصام.
۱۷. دحلان، احمد بن زینی. (۱۴۱۷ هـ.ق). **السيرة النبوية**. حلب: دار القلم العربی.
۱۸. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷ هـ.ش). **لغت نامه دهخدا**. تهران: دانش گاه تهران.
۱۹. رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ هـ.ق). **مفاتیح الغیب**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ هـ.ق). **المفردات فی غریب القرآن**. دمشق: دار القلم.

۲۱. زحیلی، محمد مصطفی. (۱۴۲۷هـ.ق). **الوجیز فی اصول الفقه**. دمشق: دار الخیر للطباعة والنشر والتوزیع.
۲۲. زمانی، احمد. (۱۴۱۱هـ.ق). **بحوث حول النظام العسکری فی الاسلام**. بیروت: دارالاسلامیة.
۲۳. سدی، توفیق بن عبدالعزیز. (۱۴۲۵هـ.ق). **الاسلام والدستور**. بی جا: وكالة المطبوعات والبحث العلمي وزارة الشؤون الإسلامية والأوقاف والدعوة والإرشاد.
۲۴. سمهودی، علی بن عبدالله. (۱۴۱۹هـ.ق). **وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی**. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۲۵. شمس الدین، محمد مهدي. (۱۴۱۱هـ.ق). **نظام الحكم والإدارة فی الاسلام**. بیروت: المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع.
۲۶. شهيه، محمد بن محمد. (۱۴۱۲هـ.ق). **السيرة النبوية في ضوء القرآن والسنة**. بیروت: دارالقلم.
۲۷. طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷هـ.ق). **تاریخ الطبری**. تحقیق: محمد أبو الفضل إبراهيم. مصر: دارالمعارف.
۲۸. الطیب، محمد سلیمان. (۱۴۲۱هـ.ق). **موسوعة القبائل العربية**. بی جا: دارالفکر العربی.
۲۹. عثمان، محمد عبدالستار. (۱۹۸۸م). **المدينة الإسلامية**. کویت: عالم المعرفة.
۳۰. عسقلانی، احمد بن حجر. (۱۴۱۵هـ.ق). **الإصابة في تمييز الصحابة**. بیروت: دارالکتب العلمیة.
۳۱. عمر، احمد مختار. (۱۴۲۹هـ.ق). **معجم اللغة العربية المعاصرة**. (بی جا): عالم الکتب.
۳۲. غرابیه، محمد حمد. (۱۴۲۴هـ.ق). **نظام القضاء فی الاسلام**. بی جا: دارالحامد للنشر والتوزيع.
۳۳. غزالی، محمد. (۱۴۲۷هـ.ق). **فقه السيرة**. دمشق: دارالقلم.
۳۴. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۶هـ.ق). **القاموس المحيط**. بیروت: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع.
۳۵. کرمی، احمد عجاج. (۱۴۲۷هـ.ق). **الإدارة فی عصر الرسول**. قاهره: دار السلام.
۳۶. ماوردی، علی بن محمد. (بی تا). **الأحكام السلطانية**. قاهره: دارالحديث.
۳۷. محمدي، عبدالله. (۱۴۰۱هـ.ش). **نظام اداری اسلام**. هرات: انتشارات قدس.
۳۸. مسلم، مسلم بن حجاج. (۱۳۳۴هـ.ق). **صحيح مسلم**. ترکیه: دار الطباعة العامرة.
۳۹. نسائي، احمد بن شعيب. (۱۴۲۱هـ.ق). **السنن الكبرى**. تحقیق و تخریج: حسن عبد المنعم شلبي. بیروت: مؤسسة الرسالة.
۴۰. هندی، محمد حميدالله. (۱۴۰۷هـ.ق). **مجموعة الوثائق السياسية للعهد النبوي والخلافة الراشدة**. بیروت: دار النفائس.

References

1. The Holy Qur'an. [In Arabic]
2. Ibn al-Athir, Muhammad ibn Muhammad. (1986). *Al-Kamil fi al-Tarikh*. Edited by Abu al-Fida' Abdullah al-Qadi. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]

3. Ibn Khaldun, Abd al-Rahman. (1980). *The History of Ibn Khaldun*. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
4. Ibn Abbad, Ismail. (1993). *Al-Muhit fi al-Lughah*. Beirut: Alam al-Kutub. [In Arabic]
5. Ibn Hisham, Abd al-Malik. (1955). *The Prophetic Biography of Ibn Hisham*. Egypt: Mustafa al-Babi al-Halabi and Sons Library and Press. [In Arabic]
6. Ibn Majah, Muhammad ibn Yazid. (2009). *Sunan Ibn Majah*. Edited by Shuayb al-Arna'ut, Adil Murshid, Muhammad Kamil Qara Balali, and Abd al-Latif Harzallah. n.p.: Dar al-Risalah al-Alamiyyah. [In Arabic]
7. Ashqar, Muhammad Sulayman. (2003). *The Actions of the Prophet (Peace Be upon Him) and Their Indications for Islamic Legal Rulings*. Beirut: Mu'assasat al-Risalah for Printing, Publishing and Distribution. [In Arabic]
8. An-Dūzī, Reinhart Pieter. (1979). *Supplement to the Arabic Dictionaries*. Translated into Arabic by Muhammad Salim Nuaimi and Jamal Khayyat. Iraq: Ministry of Culture and Information. [In Arabic]
9. Bajuri, Muhammad ibn Afifi. (2004). *The Light of Certainty in the Biography of the Master of the Messengers*. Damascus: Dar al-Fayha. [In Arabic]
10. Bukhari, Muhammad ibn Ismail. (1893). *Sahih al-Bukhari*. Egypt: Al-Sultaniyyah Edition, Al-Matba'ah al-Kubra al-Amiriyah. [In Arabic]
11. Bazzar, Ahmad ibn Amr. (1988). *Musnad al-Bazzar*. Medina: Maktabat al-Ulum wa al-Hikam. [In Arabic]
12. Buti, Muhammad Said Ramadan. (2005). *The Jurisprudence of the Prophetic Biography, with a Brief History of the Rightly Guided Caliphate*. Damascus: Dar al-Fikr. [In Arabic]
13. Tirmidhi, Muhammad ibn Isa. (1996). *Sunan al-Tirmidhi*. Edited and authenticated by Bashshar Awad Maruf. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
14. Hasan, Hasan Ibrahim. (n.d.). *Islamic Systems*. Cairo: Maktabat al-Nahdah al-Misriyyah. [In Arabic]
15. Khuzai, Ali ibn Muhammad. (1998). *Takhrij al-Dalalat al-Samiyyah*. Edited by Dr. Ihsan Abbas. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
16. Khattab, Mahmud Shith. (n.d.). *The History of the Prophet's Army*. Cairo: Dar al-I'tisam. [In Arabic]
17. Dahlan, Ahmad ibn Zayni. (1996). *The Prophetic Biography*. Aleppo: Dar al-Qalam al-Arabi. [In Arabic]
18. Dehkhoda, Ali Akbar. (1998). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
19. Razi, Muhammad ibn Umar. (2000). *Mafatih al-Ghayb*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
20. Raghib al-Isfahani, Husayn ibn Muhammad. (1992). *Al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an*. Damascus: Dar al-Qalam. [In Arabic]
21. Zuhayli, Muhammad Mustafa. (2006). *Al-Wajiz fi Usul al-Fiqh*. Damascus: Dar al-Khayr for Printing, Publishing and Distribution. [In Arabic]
22. Zamani, Ahmad. (1989). *Studies on the Military System in Islam*. Beirut: Dar al-Islamiyyah. [In Arabic]

23. Sudayri, Tawfiq ibn Abd al-Aziz. (2004). *Islam and the Constitution*. n.p.: Publications and Scientific Research Agency, Ministry of Islamic Affairs, Endowments and Call and Guidance. [In Arabic]
24. Samhudi, Ali ibn Abdullah. (1998). *Wafa al-Wafa bi Akhbar Dar al-Mustafa*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
25. Shams al-Din, Muhammad Mahdi. (1989). *The System of Governance and Administration in Islam*. Beirut: University Foundation for Studies, Publishing and Distribution. [In Arabic]
26. Shuhbah, Muhammad ibn Muhammad. (1992). *The Prophetic Biography in the Light of the Qur'an and Sunnah*. Beirut: Dar al-Qalam. [In Arabic]
27. Tabari, Muhammad ibn Jarir. (1967). *The History of al-Tabari*. Edited by Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim. Egypt: Dar al-Maarif. [In Arabic]
28. Al-Tayyib, Muhammad Sulayman. (2000). *Encyclopedia of the Arab Tribes*. n.p.: Dar al-Fikr al-Arabi. [In Arabic]
29. Uthman, Muhammad Abd al-Sattar. (1988). *The Islamic City*. Kuwait: Alam al-Maarifah. [In Arabic]
30. Asqalani, Ahmad ibn Hajar. (1994). *Al-Isabah fi Tamyiz al-Sahabah*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
31. Umar, Ahmad Mukhtar. (2008). *A Dictionary of Contemporary Arabic*. n.p.: Alam al-Kutub. [In Arabic]
32. Gharaibeh, Muhammad Hamad. (2003). *The Judicial System in Islam*. n.p.: Dar al-Hamid for Publishing and Distribution. [In Arabic]
33. Ghazali, Muhammad. (2006). *The Jurisprudence of the Prophetic Biography*. Damascus: Dar al-Qalam. [In Arabic]
34. Firuzabadi, Muhammad ibn Yaqub. (2005). *Al-Qamus al-Muhit*. Beirut: Mu'assasat al-Risalah for Printing, Publishing and Distribution. [In Arabic]
35. Karmi, Ahmad Ajaj. (2006). *Administration in the Era of the Prophet*. Cairo: Dar al-Salam. [In Arabic]
36. Mawardi, Ali ibn Muhammad. (n.d.). *Al-Ahkam al-Sultaniyyah*. Cairo: Dar al-Hadith. [In Arabic]
37. Mohammadi, Abdullah. (2022). *The Administrative System of Islam*. Herat: Quds Publications. [In Persian]
38. Muslim, Muslim ibn al-Hajjaj. (1915). *Sahih Muslim*. Turkey: Dar al-Tiba'ah al-Amirah. [In Arabic]
39. Nasa'i, Ahmad ibn Shuaib. (2000). *Al-Sunan al-Kubra*. Edited and authenticated by Hasan Abd al-Munim Shalabi. Beirut: Mu'assasat al-Risalah. [In Arabic]
40. Hindi, Muhammad Hamidullah. (1986). *Collection of Political Documents from the Prophetic Era and the Rightly Guided Caliphate*. Beirut: Dar al-Nafa'is. [In Arabic]